

РОЗДІЛ 5

ПАМ'ЯТЬ ПРО ІНШОГО ЯК ІМПЕРАТИВ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ІНДИВІДА

Колективна пам'ять – складний соціокультурний конструкт. Він формується внаслідок накопичення „своїми” різноманітної інформації про минувшину, її своєрідну сакралізацію в полярних за своїм єством категоріях героїки – страждання. Вона фіксується як у неофіційній (легендах, переказах, чутках, анекдотах тощо), так і офіційній пам'ятях – тій, яка формується державою й інтелектуальними елітами та відображається в символічних просторах населених пунктів, комеморативних практиках, з одного боку, музеях, документальних і художніх фільмах, літературних чи поетичних творах тощо, з другого. Зазначимо, керуючись міркуваннями Б. Шацької, що саме держава володіє правом „вирішувати, які річниці слід святкувати і кому ставити пам'ятники, а також, чиї парсуни мають фігурувати на банкнотах і поштових марках та під чийм патронатом перебуватимуть вулиці та майдани” [48, с. 59].

Як потужний суб'єкт формування колективної пам'яті, її архітектор, держава використовує різні ресурси. З-поміж них – освіту. Адже указами президентів, постановами Кабміну, розпорядженнями й наказами Міністерства освіти саме вона визначає систему координат суголосного прочитання минулого, його фігурантів. Таким чином держава не тільки використовує освіту задля спільного потрактування її громадянами минулого, а й постає тим політичним інститутом, який змістом навчальних програм утверджує єдину національну ідентичність [21, с. 408–409].

Важливими учасниками конструювання „Ми”-пам'яті є автори шкільних підручників. Водночас проведення експертиз навчальних посібників, які організовуються відповідними установами, знову повертає нас до констатації ролі держави як речника й, одночасно, реалізатора певної (ексклюзивної чи інклюзивної) моделі колективної пам'яті.

Шкільний підручник з історії, суспільствознавчих дисциплін загалом – надважливий інструмент як її конструювання, так і формування цінностей громадян. Таке твердження набуває особливого звучання при зосередженні уваги на демократичному транзиті, що сповна підтвердив досвід України.

Починаючи з 1991 р. вітчизняна історія, за влучним висловом Я. Грицака, була приречена стати ревізійною [7, с. 65]. Це зумовлювалося не тільки очевидною дискредитацією т. зв. марксистсько-ленінської ідеології, всебічною кризою СРСР, національним ренесансом різних націй, що проживали в ньому, а й тим, що історична наука й освіта мали виконати, скажемо так, свою державотворчу функцію, сприяти формуванню державної ідентичності громадян України, зростанню рівня їхнього патріотизму [8].

Складність тогочасної ситуації визначалася щонайменше двома причинами: по-перше, ще наприкінці 1980-х рр. історія перетворилася в поле боротьби конкуруючих політичних сил; по-друге, левова частина істориків переходила на національні позиції, що означало переосмислення гранднарративу. Важливою виявилася й компенсаційна функція: суспільний запит вимагав нової вітчизняної історії, а не тієї, яка під назвою „Історія Української РСР” фактично відтворювала радянський канон. Історики й автори шкільних підручників мали виробити адекватну відповідь на це завдання, що, врешті-решт, призвело до появи етноцентричної історії України.

Зрозуміло, така ексклюзивна інтерпретація минулого була закономірною реакцією авторів навчальних посібників на викривлення й спотворення її в радянський час; вона, на наш погляд, не крила в собі безпосереднього конфліктогенного потенціалу. Водночас це означало максимальну маргіналізацію невідоміючих етнічних груп, усунення їх на узбіччя того нарративу, що був представлений школярам (як, до слова, і студентам). Цю тенденцію констатовано в час експертизи підручників з історії України, яку проведено за критеріями, виробленими Міжнародною мережею дослідження підручників (вибірку склали п'ять підручників для учнів 8–11-го класів, що були видані в 2002–2003 рр.) [20].

Констатована міжнародними експертами диспозиція суперечила як дискурсу діалогу вітчизняних і зарубіжних експертів, так і євроінтеграційному курсу України та її законодавству. Так, у преамбулі Конституції України визначено, що український народ – це її громадяни всіх національностей [23]; Законом України „Про загальну середню освіту” (1999 р.) визначено, що її завданням є „виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй” [13].

Такі постулати, як і низка державно-правових актів (зокрема, Декларація прав національностей України (1991 р.), Закон „Про національні меншини в Україні” (1992 р.), відповідали конструкту політичної нації, сприяли здійсненню державою політики багатокультурності. Вона реалізовувала низку програм, спрямованих на підтримку культур окремих невідоміючих груп [11, с. 231].

У тогочасному світі (Європі, зокрема) визначалися нові інтелектуальні мейнстріми. Один із них відобразився в „Декларації принципів толерантності”, яку ухвалено внаслідок проведеного засідання держав-членів ООН з питань освіти, науки і культури (Париж, 25 жовтня – 16 листопада 1995 р.). Ще раніше, 1993 року, резолюцією 48/126 Генеральна Асамблея ООН проголосила 1995-й Роком, присвяченим терпимості. Провідною відповідальною інституцією за його проведення визначено ЮНЕСКО. Наступного року її Генеральний директор оприлюднив декларацію, якою закликав світову громадськість проявляти терпимість, а серед численних заходів, які були проведені того року під егідою ЮНЕСКО, – заснування премії цієї спеціалізованої установи ООН Маданджита Сінгха за популяризацію ідеалів терпимості й ненасилля та премії ЮНЕСКО за літературу для молоді й дітей, котра пропагує ідеал терпимості [4]. Починаючи з 1996 р. в світі щороку відзначається Міжнародний день толерантності. Знаковим рішенням його популяризації стало проголошення Генеральною Асамблеєю ООН 2001–2010 рр. Міжнародним десятиріччям культури миру та ненасилля [24].

Прискіплива увага до формування толерантності в Україні, пошанування *Іншого* з кінця ХХ ст. стимулювалися й її євроінтеграційними прагненнями. З-поміж різних факторів, які засвідчують це, – проведення масштабних акцій, що мали за мету популяризацію політичних ідеалів ЄС. У 2008 р. вперше в нашій державі проведено загальноукраїнську кампанію „Толерантність як шлях до Європи”. Її мета – інформування громадськості про цінності, що сповідують держави-члени ЄС, терпимість зокрема, популяризація останньої серед громадян України. Організаторами заходів у рамках тижня толерантності (6–16 листопада 2008 р.) стали не тільки неурядові організації й іншого штибу інституції, а й навчальні заклади з більш як півсотні міст [33].

Наприкінці минулого століття, 1995 р., Україна вступила до Ради Європи. Цей крок спонукав ратифікацію нею низки документів. З-поміж них – „Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження” (20 січня 2010 р.). 10-ю статтею („Освіта й підвищення інформованості громадськості”) цієї Конвенції передбачено сприяння Сторонами розумінню форм культурного самовираження (у т. ч. й шляхом програм у галузі освіти) [22].

Ратифікацією вищеназаної Конвенції Україна продемонструвала свою готовність торувати шлях демократичного розвитку на засадах цінностей, що обстоює ЮНЕСКО, інші міжнародні організації й ЄС зокрема. Важливим за суспільним значенням кроком на цьому шляху стала поява в травні 2010 р. україномовної версії Білої книги з міжкультурного діалогу „Жити разом у рівності й гідності”, яку затверджено міністрами закордонних справ країн-членів Ради Європи 7 травня 2008 р. у Страсбурзі. Значимою складовою Білої книги є обстоювання мультиперспективного підходу в навчанні школярів, а викладання історії трактується нею важливим компонентом виховання активних громадян, які поважають будь-які відмінності, що базуються на національній ідентичності. У цій Білій книзі, зокрема, стверджується: „Викладання історії має сприяти викоріненню упреждень і стереотипів завдяки висвітленню в навчальних планах з історії позитивних прикладів взаємовпливу різних країн, релігій і

шкіл філософської думки протягом історичного розвитку Європи, або ж критичному розгляду спотворення історії, хоч би з яких причин це відбувалося: внаслідок заперечення історичних фактів, фальсифікації, неухважності, незнання чи підлаштування під ідеологічні потреби” [38].

Міжкультурний вимір, згідно з позицією міністрів закордонних справ країн-членів Ради Європи, має бути засадничим для програм початкової та середньої школи й включати всі предмети. При цьому особливу роль у реалізації мультиперспективного підходу Біла Книга визначає за історією, мовою та релігієзнавством („Незважаючи на переважання однієї системи релігійної освіти, процес навчання мусить враховувати все релігійне розмаїття”, – стверджується в ній) [38].

17 квітня 2002 р. Президент України Л. Кучма видав Указ „Про національну доктрину розвитку освіти”, якою визначено систему концептуальних ідей, котрі мали стати наріжними складовими її поступу в першій чверті ХХІ ст. З-поміж іншого, це – забезпечення збереження українських культурно-історичних традицій, „...історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин” [44]. Таким чином, указ президента спрямовував освіту на формування в школярів як власного етнічного „Я”, так і виховання поваги до *іншості*, вміння взаємодіяти з її представниками. Пунктом 39-м указу визначено завдання суб’єктів освіти і „...залучати педагогів, дітей та молодь з метою набуття ними соціальної компетентності й досвіду у питаннях взаєморозуміння, толерантності, побудови спільного європейського дому, культурного різноманіття і водночас для збереження та примноження власних культурних надбань” [44].

Важливим нововведенням у царині освіти України стало визначення її стандартів. Перший стандарт середньої освіти запроваджено у 2004 р. [9]. Його суттєве переосмислення зумовило появу „Державного стандарту базової повної і загальної середньої освіти”, який затверджений Кабінетом Міністрів України 23 листопада 2011 р. Серед компетентностей, які визначені ним, – загальнокультурна, що передбачає, з-поміж іншого, здатність учня

аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури. Цей посил широко представлений в освітніх галузях „Суспільствознавство” й „Мови і літератури”. Серед завдань першої – не тільки розвиток інтелекту дитини, а й визначення нею власного „Я” „...як особистості, громадянина, члена родини, етнічної, релігійної, регіональної та локальної спільноти” [36]. Тим часом мовний компонент освітньої галузі „Мови і літератури” включив, поряд із українською та іноземними мовами, мови національних меншин, а літературний – твори останніх, українську та світову літератури. Такі тріади представлені в літературознавчій та культурологічній ліній названої освітньої галузі, а вивчення літератур невідоміючих груп визначено Державним стандартом засобом, який „...сприяє усвідомленню учнями розмаїття культурного багатства нашої держави, а світової літератури – залученню учнів до загальнолюдських цінностей, вихованню толерантного ставлення до різних народів, народностей, рас і культур” [36].

Тим часом, на початку другого десятиліття XXI ст. між-національні взаємини в країні були непростими. Згідно з висновком Державного науково-дослідного інституту МВС України (2013 р.), „...за роки незалежності рівень толерантності населення України знизився, зріс конфліктний потенціал, збільшилася кількість злочинів, учинених щодо іноземців на ґрунті ксенофобії, міжетнічної й расової нетерпимості” [26]. Такий статус-кво, на нашу думку, опосередковано відображає той факт, що підручники й навчальні посібники з історії й суспільствознавчих дисциплін загалом недостатньою мірою сприяли формуванню в школярів і студентів толерантності й поваги до *іншості*.

Указ Президента України „Про національну доктрину розвитку освіти”, запроваджений восени 2011 р. „Державний стандарт базової повної і загальної середньої освіти” – не єдині документи, які стосувалися механізмів збереження полікультурності України. Вартий, скажімо, уваги Наказ „Про затвердження Типового положення про культурно-освітній центр національних меншин України”, який у 2004 р. підписали міністр освіти і науки України В. Кремень та голова Державного комітету України в справах

національностей та міграції Г. Москаль (із запровадженням цього документа в дію втратило чинність „Тимчасове положення про недільну школу національних меншин в Україні” (1992 р.)) [32].

Отже, Україна поступово інтегрувалася у фарватер пошанування *іншості*. Прикладом цього є лист Міністерства освіти і науки від 30 жовтня 2003 р. „Щодо проведення Міжнародного Дня толерантності”. Суспільну значимість міжетнічної та міжконфесійної взаємодії цим документом, що виданий на виконання доручення Президента України, визначено так: „В Україні, як багатонаціональній державі з розмаїттям культур і релігій, терпимість до сприйняття іншого, часом несхожого, є головним фактором внутрішньої стабільності і мирного розвитку” [24].

Вищеназаний лист МОН України оперує категоріями „педагогіка толерантності”, „Інший”, „терпимість”, „ненасильство”, „толерантна особистість”. Про полікультурну компетентність школярів у той час ще не йшлося.

У той час МОН України підтримувало ініціативи „знизу”, що мали за мету просування сприйняття школярами *іншості*. Як приклад – дослідно-експериментальна робота гімназії № 2 м. Хмельницького за темою „Створення моделі школи толерантності”, що тривала протягом 2007–2009 рр. У його плині створено творчу групу „Інтеграція елементів толерантного виховання у зміст предметів суспільно-гуманітарного циклу”. Це була одна із перших спроб в Україні оновити зміст останніх, керуючись принципом толерантності. У звіті учасників проєкту про завершення діагностично-прогностичного етапу дослідно-експериментальної роботи зауважено, що в її основу покладено такі критерії: емпатія, комунікативна взаємодія, соціальна активність, дивергентність мислення, „...що дає можливість виховувати у процесі навчання такі якості толерантної особистості, як: чутливість, чемність, високий рівень співпереживання, здатність до рефлексії (емпатійність); соціальна самоідентифікація, креативність, ініціативність (соціальна активність); гнучкість, критичність мислення, повага до прав і свободи вибору інших (дивергентність мислення)” [31].

На тлі зусиль держави на зламі ХХ–ХХІ ст. педалювати сприйняття її громадянами *іншості* (освітянами, зокрема), популяризації нею принципу толерантності означилася тенденція,

що властива тодішній українській науково-педагогічній думці – переосмислення змісту навчальних посібників. Певною мірою до цього спонукали висновки Міжнародної мережі дослідження підручників, констатація її експертами їх ексклюзивного в етнічному ракурсі ества. Отже, на нашу думку, в той час в Україні визначилася певна невідповідність задекларованим державою принципам демократичної, етноплюральної держави й практики підручникотворення. До того ж, здається, Біла книга не знайшла особливого відгому в середовищі тогочасних авторів шкільних підручників. Більшість із них, як і представників наукового середовища, не виявилися прибічниками моделі історичного примирення, реалізація якої суттєво спричинилася до утворення ЄС.

Одним із прикладів переосмислення змісту навчальних посібників для школярів вітчизняними педагогами й науковцями у співпраці із зарубіжними партнерами стало видання збірника „Українська історична дидактика. Міжнародний діалог”. Перша його частина присвячувалася зміні цінностей в українських підручниках [45].

Потужним гравцем на полі інновацій у питанні змісту шкільної історичної освіти стала Всеукраїнська асоціація викладачів історії, громадянознавства та суспільних дисциплін „Нова Доба”. Серед важливих заходів, які організовані цією громадською організацією за підтримки інституцій Ради Європи, – міжнародні семінари „Нові методи викладання історії у багатокультурному суспільстві” (Форос, 25–28 вересня 2008 р.), „Реалізація міжкультурного та поліконфесійного підходів у навчально-виховному процесі” (Мукачеве, 2–4 липня 2008 р.), „Відображення національної ідентичності та культурної різноманітності у навчальних програмах, підручниках та посібниках з історії” (Чернігів, 21–23 травня 2008 р.). Систему координат тих проблем, які обмірковувалися на цих заходах, певною мірою відображають виступи (на останньому з вище названих) О. Удада „Національна ідентичність і культурна різноманітність при вивченні історії: виклики та можливі відповіді” та О. Пометун „Як відображати національну ідентичність та культурну різноманітність у навчальних програмах з історії: виклики та можливі відповіді” [5].

Нові вітчизняні й зарубіжні педагогічні ідеї в царинах викладання історії та громадянської освіти члени Всеукраїнської асоціації популяризували в науково-методичному щоквартальнику „Доба”. Так, спарене 1–4 число за 2008 р. оприлюднене під промовистою для предмета нашого дослідження назвою „Нові підходи до навчання і виховання молоді в умовах багатокультурного суспільства”.

Своєрідною кульмінацією тогочасної інноваційної діяльності „Нової Доби” стало видання посібника для учнів „Разом на одній землі. Історія України багатокультурна” [39]. Він презентує принципово новий підхід у викладанні минулого Вітчизни. Так, наприклад, його третій розділ присвячений міжетнічній взаємодії на теренах України й посвячує учнів у розмаїття її проявів: повагу, дружбу та конфлікти.

На початку 2011 р. в Україні постав громадський рух „Історична ініціатива”. Його виникнення засвідчило те, що в країні існує коло одноступів-учителів і науковців, які, згідно з їхньою заявою, „...готові до реалізації європейських демократичних принципів у системі історичної освіти України” [16].

Торуючи євроінтеграційний курс, 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. Цей документ включає положення про повагу до різноманітності й людської гідності, визнає те, що „...Україна як європейська країна поділяє спільну історію й спільні цінності з державами-членами Європейського Союзу (ЄС) і налаштована підтримувати ці цінності”. Статтею 430 цього міжнародно-правового акта визначено сприяння Сторін активізації міжкультурного діалогу, культурного розмаїття, а також збереженню культурної історичної спадщини. Положенням ще однієї (443-ї) статті передбачено „забезпечення кращої обізнаності та розуміння щодо Європейського Союзу в Україні, зокрема його базових цінностей...” [43]. Згідно з Угодою про асоціацію між Україною й ЄС перша зобов'язалася здійснити низку заходів, зокрема – проводити кампанії з метою поширення обізнаності громадськості з протидією расизму, антисемітизму, ксенофобії та інших форм дискримінації [25, с. 11].

Суттєві зміни в реалізації задекларованих Україною намірів, на нашу думку, припали на 2018 р., коли наказом міністра освіти і науки Г. Новосад (№ 1493) до типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти III ступеня запроваджено експериментальний інтегрований курс для учнів 10–11-х класів „Історія: Україна і світ” [29]. Інноваційним, до слова, стало й запровадження предмета „Мова та література корінного народу, національної меншини” (наказом визначено, що „у класах з навчанням мовою корінного народу, національної меншини він належить до базових предметів. У інших класах цей предмет може вивчатися за рахунок додаткових годин” [30]).

У пояснювальній записці до інтегрованого курсу історії для старшокласників, з-поміж іншого, зауважено, що „проблематику історії України (що становить дві третини змістовного наповнення) внесено в світовий, насамперед європейський історичний контекст, і водночас показано, як вона цей компонент творить” [30]. Серед визначених засад, на яких побудований курс, – громадянська спрямованість, україноцентризм, націєтворення та європейськість. Важливими, на наш погляд, є й такі комплексні завдання предмета: набуття старшокласниками системних знань про значення європейських культурних практик, „ознайомлення з культурними надбаннями, зокрема з цінностями та історико-культурними традиціями українського та інших народів” [28]. Спрямування змістової лінії „Культурної самосвідомості” визначено таким, що не лише сприяє розвитку школяра як особистості, котра розуміє роль культури у формуванні мислення, а й такого, який „усвідомлює зміни різних культур упродовж історії, має уявлення про різноманіття культур та їх особливості, цінує свою культуру і культурну багатоманітність світу. Учні 10–11-х класів орієнтують на усвідомлення і вивчення культурної багатоманітності світу, розвиток власної культурної свідомості, набуття знань про становлення та взаємодію національних культур” [28].

Привертають увагу й пояснювальні записки до навчальної програми „Історія України. Всесвітня історія” для 10–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів, „Історія України. Профільний рівень”, які стали чинними з 1 вересня 2018 р. Серед компо-

ментів мети історичної освіти старшокласників цим документом визначено сприяння формуванню в учнів / учениць національно-культурної ідентичності, а з-поміж комплексних завдань – „набуття системних знань ... з позицій цінності життя людини, досвіду українського державотворення, утвердження єдності й соборності Українського народу, значення європейських культурних і правових традицій для суспільних процесів в Україні...” [17]. У переліку комплексних завдань предметів „Історія України” та „Всесвітня історія” фігурує формулювання, яке, на нашу думку, спрямоване на формування полікультурної компетентності старшокласників („долучення до духовних і культурних надбань і цінностей, історико-культурних традицій українського й інших народів” [17]), а серед пріоритетів, які визначають зміст історичного матеріалу, визначено національну спрямованість, гуманізацію та полікультурність.

Не можна оминати увагою й нововведень у змісті навчально-пізнавальної діяльності школярів. Наприклад, у розділі 2 („Початок Української революції”) „Історії України” для 10-го класу фігурує „Курултай і Кримська Народна Республіка. Кримсько-татарський національний рух”. Останній представлений також у змісті навчально-пізнавальної діяльності 10-класників інтегрованого курсу „Історія: Україна і світ” [17].

Серед тем, які відображають сучасну картину процесу формування полікультурної (ширше – загальнокультурної) компетентності школярів, як, зрозуміло, й студентів – Голокост. Фіксація нами уваги на ньому зумовлена тим, що пам'ять про геноцид євреїв стала консолідуючим фактором у процесі пошуку європейцями ідеї їх спільної відповідальності за минуле заради прийдешнього. Використання Голокосту в освітньому процесі країн західної демократії зумовило поєднання дидактичної та афірмативної (згідно з А. Мегілл, той тип історіописання, який прагне виконувати роль своєї „площадки” у формуванні сучасної ідентичності й суспільного ладу [2]) історії [19, с. 86].

Україна стала першою державою на пострадянському просторі, яка включила його як обов'язковий компонент для вивчення школярами в курсах вітчизняної та всесвітньої історії (1998 р.) [49,

с. 198]. Її готовність на доконечне опрацювання геноциду євреїв Європи підтверджено підписанням Україною Декларації Стокгольмського форуму, яка в січні 2000 р. ухвалена лідерами 47 держав. У цьому документі стверджується: „1. Голокост (ШОА) засадничо підірвав підвалини цивілізації. Безпрецедентний характер Голокосту завжди матиме вселенське значення... 2. Жахливий план Голокосту, який розроблений і здійснений нацистами, має назавжди залишитися в нашій колективній пам'яті. Ті, хто самовіддано жертвував собою, здійснюючи опір нацистам, а часом віддавав своє життя, щоб захистити чи врятувати жертв Голокосту, також мають зайняти місце в наших серцях. Глибина цього жаху та вершина їх героїзму можуть служити критеріями нашого розуміння здатності людини творити зло і чинити добро” [10, с. 146].

Держави, які підписали Декларацію Стокгольмського форуму, зобов'язалися сприяти збереженню пам'яті про Голокост шляхом його вивчення й викладання в освітніх закладах. Серед задекларованих намірів задля досягнення цієї мети – розвиток різних форм комеморації, включно з щорічним проведенням Дня пам'яті жертв Голокосту [37, с. 7].

Реалізуючи взяті на себе зобов'язання, Україна того ж року здійснила необхідний організаційний крок: 29 грудня 2000 р. її Міністерство освіти і науки оприлюднило інструктивний лист „Про викладання проблем Голокосту й формування почуття міжнародної та міжетнічної злагоди у студентів”. Уже в 2005 р. курс „Голокост” викладався в двадцяти університетах України [15].

Ведучи мову про вивчення Голокосту в шкільних курсах історії, слід наголосити, що йдеться не тільки про ознайомлення старшокласників із організацією геноциду, методами вбивства жертв тощо. Пріоритетним має бути той дискурс, який давно визначений на Заході, де геноцид євреїв викладається як знаковий приклад порушення прав людини, передусім – заперечення права на життя. Наведемо промовисті підтвердження цього, застосовуючи свідчення тих, кому пощастило вижити в умовах окупації нацистами України: „У Бабиному Яру, – розповідала Лея Осадча, – загинули мої батьки і троє моїх сестер – чотирнадцяти, трьох років

і семи місяців” [12, с. 281]. Не менш значущим (бо надто багатозначним) є свідчення А. Грановського: „Всіх, хто були в Звенигородському таборі, вбили в квітні 1942 року. Вбили вісімдесятилітню Хану Лернер за те, що вона була занадто стара, і немовля Мані Фіненберг – йому був місяць від народин – за те, що він занадто молодий” [47, с. 86].

Такі приклади – виразні ілюстрації цілеспрямованості геноциду. Вони чітко віддзеркалюють його природу. Осмислюючи її незадовго після закінчення Другої світової війни, А. Трайнін зауважив: „...у катів, які служать геноциду, ви зазвичай не знайдете мотивів, які характерні для окремих убивць... Той, хто здійснює зlodіяння геноциду, не має ніякого особистого зв'язку з його численними жертвами. Для нього не важливо, хто його жертва: дитина, старий, жінка, чоловік, хороший, поганий. Його мета – поголовне знищення всіх осіб певної расової, національної чи релігійної належності. Хто поза цією групою, хай живе, ким би він не був; хто всередині цієї групи, той має загинути...” [42, с. 6].

Не менш значимим є донесення до учнівської і студентської молоді послуху про те, що геноцид – це інструмент, використовуючи який злочинці втілюють у життя свої наміри. „...Саме по собі знищення ворога, – стверджує З. Бауман, – не є метою. Воно лише засіб, який необхідний для того, щоб досягти чогось більш важливого, крок, який слід зробити тому, хто хоче досягти кінця шляху. Істинною кінцевою метою є грандіозний проєкт кращого суспільства, який кардинально відрізняється від існуючого”. І далі: „Сучасний геноцид є частиною соціальної інженерії, яка прагне перетворити соціальний порядок так, щоб він відповідав моделі досконалого суспільства” [27, с. 59].

Отже, у тому проєкті „переустрою”, який сповідували нацисти, місця євреям не було. І не тільки тим 6 млн., що були вбиті в Європі. Йдеться й про намагання знищити ту культуру, носіями якої вони були. В Європі й на теренах України зокрема катастрофічно зменшилася кількість носіїв мови їдиш, були знищені тисячі синагог (у т. ч. й архітектурних шедеврів, які зараховувалися до числа об'єктів історико-культурної спадщини), канув у

Лету історії штетл... Учнівська й студентська молодь мають усвідомлювати, що всі ці реалії – безпосередній наслідок Голокосту.

Важливим є й задіяння їх до осмислення його уроків. Скажімо, розмірковування над тим, що цей злочин фактично заперечив „імплементацию” сучасниками першої половини ХХ ст. постулатів Просвітництва (його кредо осмислення всього суцього завдяки розуму й раціоналізму). Він актуалізував пошук відповіді на фундаментальне питання, яке сама собі задає людина: „хто я є?”, оголив морально-етичний нерв проблеми цільової групи геноциду: нею є „хтось”, чи це злодіяння проти всіх, супроти людяності [6, с. 11, 28]. Повсякчас актуальним залишатиметься й судження І. Бауера про те, що уроки Голокосту необхідні людству задля того, щоб ми і наші діти ніколи не стали жертвами, катами або сторонніми споглядачами [37, с. 8].

Отже, підписанням Декларації Стокгольмського форуму Україна задекларувала те, що вона стала гарантом збереження пам'яті про геноцид євреїв і створила відповідні умови для її функціонування в країні. Це підтверджується вітчизняним законодавством (пунктом 2 Постанови Верховної Ради України від 5 липня 2011 р. (№ 3560-VI) встановлено „щорічно відзначати День пам'яті жертв Голокосту 27 січня” [35]) та проведенням заходів пам'яті в цей день чи річниці розстрілів євреїв у Бабиному Яру.

Ведучи мову про загальнокультурну компетентність індивіда, що формується в процесі навчання, принагідно торкнемося проблеми присутності в навчальних посібниках теми геноциду ромів. Згідно з висновками О. Войтенка, який проаналізував цю проблему, станом на 2009 р. лише в поодиноких підручниках для школярів зі всесвітньої історії та історії України роми згадувалися в контексті расової політики третього Рейху. Водночас ці підручники не пояснювали, чому саме вони стали жертвою нацистів; у них не відображено бодай загальних сюжетів історії цієї етнічної групи в Європі чи на теренах нашої держави. „...Ромів, – стверджував О. Войтенко, – виходячи з аналізу навчальної історичної літератури для учнів середньої та старшої школи, в історії України взагалі ніколи не було” [3, с. 144]. На превеликий жаль, така тенденція залишається значимою й понині. До того ж,

це стосується як підручників для школи, так і вищих навчальних закладів.

Віддаючи належне Україні в питанні занесення теми Голокосту в шкільні курси історії, її зобов'язання перед міжнародною спільнотою сприяти збереженню пам'яті про геноцид євреїв шляхом його представлення в освітніх закладах, артикулюємо інше питання: чи правомірним є твердження про всебічну підтримку держави збереженню пам'яті про Голокост в українському суспільстві?

Відповідь на нього, на нашу думку, є позитивною. Найвагоміший аргумент на користь цього – відмова від радянської практики замовчування геноциду євреїв, зняття табу на дослідження їх геноциду в суверенній Україні (упродовж 1991–2008 рр. було захищено 6 дисертацій з історії Голокосту) [34, с. 48]. В Україні триває робота над концепцією меморіалізації Бабиного Яру, яка супроводжується гучними дискусіями про правомірність участі в цьому проєкті громадян Російської Федерації.

Водночас, здається, вітчизняна академічна наука не демонструє особливої послідовності в артикуляції теми Голокосту. Припускаємо, що такий статус-кво, не в останню чергу, зумовлений усталеною тенденцією прочитання її минулими в концептуальному дискурсі етнічної історії. Такий стан справ до певної міри об'єктивний. Він зумовлюється тим, що, згідно з теоретичними положеннями, які сформульовані Морісом Хальбвахсом, будь-яке суспільство здійснює прочитання минулого в параметрах того концептуального конструкту, який пов'язаний з власним досвідом. Останній є ключем для обґрунтування твердження про особливість і унікальність минулого групи, яким керуються її представники, здійснюючи історичні ретроспективи, в час реконструкції історичного процесу загалом. Таким чином використовувана призма фокусує унікальність минулого конкретної спільноти / нації, що вирізняє її з-поміж інших [40].

Представники вітчизняної академічної науки, котрі за великим рахунком продукують те, що згодом відображається в навчальних посібниках, не виявляють особливого зацікавлення

темами Голокосту і геноциду ромів, а отже, – не створюють передумов для їх занесення в українську колективну пам'ять. Це проявляється не тільки в незначній кількості тих, хто сформувався як науковці за три десятиліття існування України як суверенної держави, а й частковим ігноруванням проблематикою геноцидів Інших тими, хто де-факто формує офіційну українську історіографію. Так, окремі вітчизняні (напр., А. Подольський [34, с. 49–50]) та зарубіжні (скажімо, І.-П. Химка [46]) вчені вже неодноразово озвучували критику гробсбуху з політичної історії України ХХ – початку ХХІ століть: у книзі, що написана працівниками двох інститутів Національної академії наук України, Голокост не відображено. Не буде перебільшенням твердження й стосовно того, що аналогічною є ситуація з представленням геноциду ромів у працях більшості тих працівників вітчизняної академічної науки, котрі досліджують Другу світову війну. Констатуючи таку реальність, А. Подольський стверджує: „...коли справа стосується підготовки так званих "офіційних" видань, офірованих грифом Академії наук, Кабінетом Міністрів і державною підтримкою, то до цих видань матеріали з історії національних меншин, у тому числі з єврейської, не потрапляють” [34, с. 50]. Не так давно, восени 2011 р., А. Портнов – один із небагатьох вітчизняних учених, котрий послідовно звертається до проблеми Голокосту, стверджував: він так і не став складовим компонентом історичної пам'яті українців [41].

Загалом формулу політики держави стосовно геноциду євреїв України можна, на нашу думку, означити так: пасивне сприяння збереженню пам'яті про жертв Голокосту. Наші міркування визначаються такими аргументами:

Україна підтримує зведення меморіальних комплексів на місцях масових страт євреїв, проте безпосередня реалізація цих заходів здійснюється здебільшого коштом тих іноземців, які втратили родичів на теренах України в час ШОА;

Музей „Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні” постав за підтримки України, проте профінансований іноземними науковими та філантропічними інституціями. Схожі й реалії утво-

рення музеїв Голокосту в Харкові та Одесі: їх відкриття ініційоване приватними особами, які й фінансують їхню роботу [19, с. 103];

– меморативна політика подекуди ігнорує пам'яттю про жертв. Так, наприклад, на місцях розташування гетто органами місцевого самоврядування вкрай рідко встановлюються меморіальні дошки; нерідко ці території перебувають у занедбаному стані;

– держава не перешкоджає науковим студіям про Голокост (як і геноцид ромів), проте не фінансує таких проєктів, перекладаючи реалізацію цих завдань на ентузіастів-істориків, національні товариства тощо.

Відповідно до вищезгаданого Указу Президента України Л. Кучми „Про національну доктрину розвитку освіти”, одним із пріоритетних напрямів державної політики в цій царині є „розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя” [44]. Цей, без сумніву, суспільно важливий посил відкриває різні проєкції для самовдосконалення індивіда, формування його загальнокультурної компетентності. Так, наприклад, предметом його уваги може стати осмислення політики держави в царині збереження пам'яті про жертв геноцидів, їх представлення в символічному просторі міст, літературі, мистецтві тощо [14]. Серед імовірних проєкцій – порівняння тих геноцидів, які відбулися на теренах України.

Зрозуміло, здійснюючи такий компаративний аналіз, слід категорично відмовитися від принципу „змагання жертв” (В. Їльге) [18, с. 16], керуватися однаково шанобливим ставленням до безневинно убієнних злочинцями-представниками різних тоталітарних режимів. Адже, цілком справедливо визначає етику таких студій французький історик і соціолог А. Безансон, „треба опиратися спокусі розглядати одну смерть як жорстокішу за своєю природою, ніж іншу; на жодну з них неможливо подивитися зблизька. Ніхто не знає, що відчувала дитина, вдихаючи газ "циклон Б" чи вмираючи від голоду в українській хаті. Позаяк людей убивали поза межами будь-якого правового поля, потрібно сказати, що всі вони – й одні, й інші – загинули жахливо, тому що були невинними... Класифікувати муки неможливо й непристойно” [1, с. 30].

Реалізації принципу навчання протягом життя суттєво сприяє діяльність неурядових організацій „Український центр вивчення історії Голокосту” (Київ) й „Ткума” (Дніпро). Вже кілька десятиліть поспіль вони послідовно працюють із учителями (почасти й викладачами вищих навчальних закладів), залучаючи їх до різноманітних конференцій, семінарів, воркшопів тощо. Діяльність цих суб’єктів громадянського суспільства зводить своєрідний місток поміж формальною та неформальною освітою, сприяє фаховій підготовці тих, хто безпосередньо працює зі шкільною та студентською молоддю, є активними учасниками формування їхнього світогляду й компетентностей.

Отже, останніми десятиліттями Україна сформулювала завдання формування в суб’єктів освітнього процесу кількох компетентностей, серед яких помітне місце займає загальнокультурна. Її важливим складовим елементом ми вважаємо полікультурну компетентність, яка актуалізує завдання набуття індивідом навичок гармонійно взаємодіяти з представниками *іншості*.

Цей курс, на нашу думку, зумовлений як загальнолюдськими цінностями, так і євроінтеграційними прагненнями України. Її законодавство створило необхідні „правила гри” для збереження полікультурності. Водночас тривалий час підручникотворення в царині історії не відповідало цьому завданню, оскільки базувалося на засадах етноцентризму. Переосмислення змісту шкільного курсу історії було педальоване ініціативами „знизу” й підтримувалося різними фондами країн західної демократії.

Визначальними нормативно-правовими актами, які актуалізували курс на формування толерантності суб’єктів процесу освіти, формування в них якостей, котрі готують їх до взаємодії в багатогранному етноконфесійному світі й, що важливо, присутності Іншого в курсах суспільствознавчих дисциплін, став Указ Президента України „Про національну доктрину розвитку освіти” та Наказ МОН України „Про внесення змін до типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти III ступеня”. Формування ж загальнокультурної компетентності бачиться нами одним із найвагоміших поручителів уникнення конфліктів між представниками *іншостей*, їхньої толерантності й гармонійної взаємодії.

Бібліографічні посилання

1. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / пер. з фр. Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. 136 с.
2. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95364/06-Bondar.pdf?sequence=1>
3. Войтенко О. Геноцид ромів у навчальних курсах МОН України та неформальні практики увічнення трагедії в освітянському процесі. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 2(6). С. 141–147.
4. Вопросы прав человека: вопросы прав человека, включая альтернативные подходы в деле содействия эффективному осуществлению прав человека и основных свобод. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/51/201>
5. Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін „Нова Доба”. *Хроніки життя*. 2008. URL: <https://www.novadoba.org.ua/pdf/2008.pdf>.
6. Гефтер М. Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос. Москва, 1995. 294 с.
7. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. статей*. Київ : Генеза, 2020. 368 с.
8. Данишенко О. С. Міжкультурна компетентність як вимога часу в європейському вимірі державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 6. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=939&fbclid=IwAR03DUbzZ7WogURRprSFNdGkbpjh2nqU4AXIRAZJaJeYT4eMgDlPvfVMIN8>
9. Державний стандарт та навчальна програма з історії як відображення новітніх тенденцій у розвитку шкільної історичної освіти. URL: https://lib.iitta.gov.ua/3734/2/%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82.pdf?fbclid=IwAR3fA03-mtNGdgp_dUh3vTo_QdEsSVIV8otEC-ajWDVnAyuVwJA16Wz75y_c
10. Декларация Стокгольмского международного форума по Холокосту. *Преподавание темы Холокоста в XXI веке*. Москва : Фонд „Холокост”, 2000. С. 146–147.
11. Євтух В. Б. Концептуальні конструкти етносоціальних реалій: досвід трьохлітніх досліджень (три роки в НПУ імені М. П. Драгоманова): монографія. Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во ПНУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. 284 с.
12. Живыми остались только мы: Свидетельства и документы / Б. Забарко, ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Київ : Задруга, 2000. 578 с.

13. Закон України „Про загальну середню освіту”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text>

14. Зеленська О. М. Формування полікультурної компетентності курсантів вищих військових навчальних закладів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін : дис. ... к. пед. н. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. 2010. 219 с. URL: <https://mydisser.com/en/catalog/view/238/246/9933.html?fbclid=IwAR1Pf7k6zQxJyPvivWcYExnVA1RswlXVCDB2FPZ2IOjs3qBIB1kbDnSTZzc>

15. Зисельс И. Боль каждого народа должна становиться болью всего человечества. URL: <http://www.kngu.org/KongrUkr/06-05/obse.htm>

16. „Історія заради примирення”. Заява учасників зустрічі українських істориків. *Сучасні дискусії про Другу світову війну : збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків*. Львів : ЗУКЦ, 2012. С. 5.

17. Історія України (Рівень стандарту). Історія: Україна і світ. Історія України: всесвітня історія (інтегрований курс). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

18. Їльге В. Змагання жертв. *Критика*. 2006. Ч. 5. С. 14–17.

19. Касьянов Г. Історична політика і пам'ять про Голокост. „Нова Європа” та Україна. *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)* / редкол. А. Подольський, С. Осіпчук. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. С. 86–105.

20. Касьянов Г. Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=1224504439>

21. Киридон А. Колективна пам'ять як ціннісно-сміслова матриця національної ідентичності. *Слов'янський світ і Україна : збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського*. Рівне : О. Зень, 2021. С. 405–413.

22. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text

23. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

24. Лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-493 від 31.10.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-493290-03#Text>

25. Мандель Р. Я. Толерантність як умова запобігання дискримінації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 1. Т. 1. С. 11–13.

26. Методичні рекомендації щодо проведення профілактичної роботи з учнями загальноосвітніх навчальних закладів та студентами щодо підвищення рівня толерантності та запобігання поширенню ксенофобських настроїв. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr032623-13#Text>

27. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / пер. с англ. Днепрпетровск, 2005. 448 с.

28. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія: Україна і світ. 10–11 класи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5df/df0/a55/5dfdf0a55bb27111311045.pdf>

29. Навчальні програми 10–11 класів. Наказ Міністерства освіти і науки України „Про внесення змін до типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти III ступеня” № 1493. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5df/df0/a55/5dfdf0a55bb27111311045.pdf>

30. Наказ Міністерства освіти і науки України „Про внесення змін до типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти III ступеня” № 1493. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5df/df0/a55/5dfdf0a55bb27111311045.pdf>

31. Наказ МОН України № 751 від 17.08.2009 „Про завершення діагностично-прогностичного етапу дослідно-експериментальної роботи експериментального навчального закладу всеукраїнського рівня – гімназії № 2 м. Хмельницького”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0751290-09#Text>

32. Наказ „Про затвердження Типового положення про культурно-освітній центр національних меншин України”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1352-04#Text>

33. Не будемо байдужими до кожного, хто живе поряд, та навчимося розуміти й миритися із особливостями інших. URL: <http://www.eu.sumy.ua/novini/peregljad-novini/article/ne-budemo-baiduzhimi-do-kozhnogo-khtho-zhive-porjad-ta-navchi/>

34. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 1(5). С. 47–59.

35. Постанова Верховної Ради України „Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру”. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3560-vi>

36. Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти” від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>

37. Преподавание темы Холокоста в XXI веке. Москва : Фонд „Холокост”, 2000. 224 с.

38. Публікація української версії Білої Книги Ради Європи з міжкультурного діалогу. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244962252

39. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна : навч. посіб. Львів : ЗУКЦ, 2012. 332 с.

40. Скорбь познання. URL: http://hedir.openu.ac.il/kurs/skorb_roznaniya-book.html

41. Тейзе Е., Польская К. Холокост на Украине: сначала убили людей, а потом – и память о них. URL: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/polemics/art00064.html>

42. Трайнин А. Н. Борьба прогрессивных сил против уничтожения национальных групп и рас (Конференция в Нью-Йорке по борьбе с геноцидом). Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Центральном лектории Общества в Москве. Москва, 1948. 16 с.

43. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page#Text

44. Указ Президента України „Про національну доктрину розвитку освіти”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002?fbclid=IwAR1k3ifQKTWdTS-yHjGYcLYa8WWZMSLFLIxeU93b2EjI6ZYDS-ENO1hi3vQ#Text>

45. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог: фахівці різ. країн про сучас. укр. підруч. з історії / відп. ред. : М. Телус, Ю. Шаповал. Ін-т ім. Георга Еккерта з міжнар. дослідж. шк. підруч., Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України. Київ : Генеза, 2000. 367 с.

46. Химка І.-П. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2014, 6 січня. URL: <http://uamoderna.com/md/223-223>

47. Черная книга / сост. под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. Киев, 1991. 615 с.

48. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. Чернівці : Книги–XXI, 2011. 248 с.

49. Щупак І. Історія Голокосту у шкільних підручниках Польщі, Росії та України. *Сучасні дискусії про Другу світову війну : збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків*. Львів : ЗУКЦ, 2012. С. 196–207.